

пултарулахне субъективлэ хакланне — кунта та пёрисене умлэ-хыслах вёренецсё, теприсене пачах та манса каясё.

Улттамёше сиччёмёш классенче вёрнемелли кёнекесем, тёрпен илсен, халэх пурнасён историллэ тапхәрсене тёрпес енёле уйрәлса тәрәсё, вёсенче палларах писательсен кунсулөпе, ёсё-хөлөпе кёскен паллаштарма хушнә программара. Алчач сав вёрену вара Уйһи Мишшипе А. Есхёл тата В. Алентей тапхәрне ситнипех вёсленни аһәслә мар пек туйһанат. Кунта, уйрәмах сиччёмёш класс валли хатёрленё кёнекере, литературәна тёрпесөе пирён вәхәтри пурнас патнерех ситни те, А. Артемьев, А. Канаш, А. Воробьев, Г. Краснов, Г. Ефимов тата ытти хәшпёр паллә сыравсәсен пултарулахне паләртни те кирлө.

Аслә классенче таван литературәна тёрпелерех вёрентес теннин чунтан-чөререн ырласа, учебниксем тата уйрәм хрестоматисем пуррин уйрәммән паләртас килет. Сав хушәрах ку кёнекесем те, вёрену программи те пите кивелни, вёсене чылай сул хушши ёнтё тимлө куспа пәхса сөнметенни кулянтарать. Революциончехи литературәна та эфир, сак вёрену

кёнекесене пәхса пулассән, сирём-вәтәр сул каяллахи пек сич-сакәр писатель пултарулахне асаннипех тёрпесөе пётертёмөр тесе шутлатпәр. Юлашки вәхәтра революциончехи чылай писательсен пултарулахне тёрпелен тёрпесөе, вёсен ячө чыс-хиселе тивёслине паләртрөс. Ку шута «Константинопольри чавашсем» кёнеке сыриә Д. Архипов та, пёр таван Турхансем те, вёсенчен чылай маларах пурәннә чаваш Хветипе Якур тата ыттисем те кёрөсө. Вёсем те вёрену кёнекесенче хәйсене кирлө ыраһ йыһанма тивёс. Сапах та пуринчен ытла халххи вәхәтри литературәна шукулта вёренессе пите юлса пинине уйрәмах паләртас килет. Халххи вәхәтри чаваш литературине вуннамёш класра вёренецсё. Ун валли учебникне М. Я. Сироткина Г. Я. Хлебников, хрестоматине Н. Т. Ваганкова П. К. Емельянов хатёрленё. Ку кёнекесен авторёсем программара кәртәтнә темәсене кирлө таран сүтатса парайманни паләрать. Вуннамёш класан ёлөкхи учебникне М. Я. Сироткин хәй вәхәчөшөн ләйхә сыраса хатёрленё, кайран, вәл вилнө хысән, паянхи литературәна ун сүмне хушса

Г. Я. Хлебников хатёрленё, анчач паянхи куспа пәхсан, учебник шуулсене тивёстерсөх ситерейменнин паләртмалла. Кун пирки сыравсәсем те чылай пухусемпе канашдусенче каларөс, сирчөс те.

Юлашкинчен пётөмлетсе мёскөр калама пулать? Литературәна тёрпесөе, шукулсене вёрентессе кәткәс та нумай енлө. Вёрену кёнекесем хатёрлес ёсө май ситнө таран аста сынсене, литературәна тёрөс хаклама пултаракан тёрпечөсөсемпе практиксене хутшәнтармалла. «Мудрость не в том, чтобы знать как можно больше, — тесе сыриә ачасене вёрентессе пирки шухәшласа ыраһсен аслә писателө Л. Н. Толстой, — а в том, чтобы знать, какие знания самые нужные, какие менее и какие еще менее нужны». Унна пётөмтөх килөсө, шукулсене литература вёрентес ёсө парти, сёршыв хушнә пек ләйхәлатассиһөн тәрәшмалла.

Михаил Юхма,
Чаваш АССР культурин тава тивёслө ёсчөнө.

Таван чөлхемөр

Халәһән ёмөрсем хушшичи аталанәвне тёрпелерех пелес тесе, историксем чи малтан этнографи, археологи, чөлхе тата фольклор материалёсемпе анлән уса курацсө. Халәх кунсулөпе сыхәһнә палларах йөрсөм шәпах вёсенче сыхланса юлассө ёнтө. Чаваш халәх историне тёрпесөе ёсө те саплах пулса пырать. Түрөх каламалла, пирён ученәйсөм ку енёле пысәк ситөнүсем турөс. Вёсем тәрәшнинпех эфир чавашсем авалхи пәлхарсен тәхәмөсем пулнинне пөлтөмөр. Пирён эрән малтанхи ёмөрсөсө авалхи пәлхар-төрөк йәхө-арәвөсем Азирен Европа территорияне кусса килнө. Азовпа Хура тирөс сывәхөнче Аслә Пәлхар патшаләхө туса хунә. Нумай вәхәт тытәһса тәрәйман сак патшаләх пөрлөшөвө, часах арканнә. Хазарсен пусмәрне чәтаймасәр пәлхарсен ушкәнө Атәлла Шур Атәл тәрәхне килсө ыраһсә. Чавашсен авалхи аслашсөсем шәпах сакәһта пурәннә та.

Ку шухәш наукара сирөплөсө ситнөпе пөрех. Сапах та хәшпёр тёрпечөсөсем сәкна хирөслөме пәхәсө. Вёсене чаваш чөлххи хәйнөвөрлөхө, уйрәмләхө тавлашусем патне илсө ситерет. Хусан тутарөсем те, чавашсем те Атәлси пәлхар патшаләхөнче пурәннә, анчач вёсен чөлхисенче пысәк уйрәмләхөсем пур. Мөһшөһ апла-ха? Чаваш чөлхи төрөк чөлхисен йыһнө көрөт пулин те, хәйһөн уйрәмләхөпе паләрать. Төслөхрөп, кыпчак ушкәнне көрөкен тутар, пушкәрт, нухәй, казах, каракалпак, карайм чөлхисем пөрпөрне сывәх. Огуз чөлхисен ушкәнне көрөкен халххи турккә, туркмен, азербәйджан, гагауз чөлхисем пирки те савнах каламалла. Чаваш чөлхи вара вёсенчен уйрәмрах. Сәкна ученәйсөм тёрлөрөн анлантарма пәхәсө. Пөрисөн шучөпе, чаваш чөлхи — чи авалхи төрөк чөлхи; теприсөме, пачах урәхла, сәкна хирөслөсө, аһа сәмрәккисен шутне кёртөсө. Тавлашту чылайранпа пырать пулин те, наука төлөшөнчөн татәклән сирөплөсө калани сүкпа пөрөхө.

Юлашки сулсенче ку енёле М. Р. Федотов профессор пысәк ёсө турө. Пултарулла тёрпечөсө 1980 султа «Чаваш чөлхи алтай чөлхисен йыһөнчө» монографиин пөррөмөш пайне, 1983 султа вара уһән иккөмөш пайне пичетлөсө кәларчө.

Автор сак ёсөсене чаваш чөлхи төрөк чөлхисен йыһөнчө, алтай чөлхисем хушшинчө еплерех ыраһ йыһәннинне усаһлән, төрөс паләртать. Вулакана, сәмахран, «алтай чөлхисем» аһлав уйрәмах кәсәкклантарма пултарать. Төрөк чөлхисен ытти ушкәнә көрөкен чөлхесөмпе те пөрпөклөхөсем пур иккен. Чөлхөсөсем сак пөрпөклөхөсөне пуринчен малтан монгол тата тунгус-маньчжур чөлхисен ушкәһөнчө тупнә. Предложени тытәмө, сәмах пулөвөпе сәмах ушкәнәвө пөр йөрөкөпе пулса пынн, сингармонизм (сәсәсен килөшөвө) пурри сак ушкәнсенчи чөлхесөне тата тепөр пысәк ушкәнә — алтай чөлхисен йыһөнчө кёртөме май панә.

Таван чөлхе шәппине ләйхәрах аһланас тесен, палла, хамәр чөлхөпе тата мән асаттесен чөлхин хурән-

ташөсөмпе ләйхәрах паллашмалла. Ку вара таван чөлхөн ашчикне, вәй-хәватне туйма, сав вәхәтрах уһән историне төпө-йөрөпе пөлке май парать.

Асаннә монографиин пөррөмөш пайөһчө М. Р. Федотов профессор, Атәлси пәлхарсем чавашсен мән аслашсөсем пулнинне чөлхе факчөсөмпе ёнөтерүллө кәртәтса парас төлөвөпе, юлашки 10—15 сул хушшинчө пичетлөсө тухнә палларах ёсөсөне тишкерет, уйрәм тёрпечөсөсен субъективлэ шухәшөсөне сивлет.

Чаваш чөлхи пәлхар чөлхин тәхәмө пулнинне хирөслөкөсөм пирөн халәх чөлхин чи малтанах финн-угор чөлхисөмпе хурәнташлә пулнә, төсө. Вёсен шучөпе чавашсем мән авалтанпах пөр ыраһта (халө чавашсем ыраһсә сөр сиччө) пурәннә. Каярахпа, Атәлла Шуратәл тәрәхне төрөк йәхөсөм пыраса көрөсен, финна угор йәхөсөм (пулас чавашсем) төрөкленне пусланә, урәхла каласан, хәйсөн төрөк мар чөлхине маннәсөмөн манса төрөклө каласма вёрисө пынә, имөш.

Сак шухәш төрөс маринне кёнеке авторө, алтай ушкәнне көрөкен чөлхесөне төл пулакән пулөмөсөмпе, фактөсөмпе уса курса, татәклән аһлантарса парать. «Чаваш чөлхи, тытәмне пәхсан, ытти чөлхөсенчөн чылай ватәрах чөлхе, — тесе сырать М. Р. Федотов профессор. — Пирөн чөлхөре (якут тата сарә уйгур чөлхисенчи пөкөх) ытти төрөк чөлхисенчөн 1500 сул ытла ватәрах фактөсөм курма пулать. Анла пулсан, чаваш чөлхи — чи авалхи төрөк чөлхисенчөн пөрнө.» Мөһшөһ фактөсөне төпө хурәт-ха кунта тёрпечөсө? Чән малтан чаваш чөлхичи сәсәсөне авалхи төрөк тата монгол чөлхисенчи сәсәсөмпе тавлаштарса пәхмалинне асанать. Сав вәхәтрах Атәлси пәлхарөсенчөн (халө сүк ёнтө вөсөм) сыхланса юһнә сәмахөсөне шута илме сөнөт. Сак сәмахөсөн ытларак пайө XIII—XIV ёмөрсөсө пәлхарөсем вилтәпирисөм сине лартса хәварнә чул паләксөм сиччө тата венгр чөлхиччө сыхланса юһнә. Сөр сул ытла ёнтө паллә тёрпечөсөсем пәлхар чөлхиччө чаваш чөлхи хушшинчө таванләх пурри сиччөн сырассө. Ку ытәва тёрпечөсө ёсө нумай чөлхөсө вәй хунә. Икө чөлхе хушшинчи таванләхә пөррөмөш хут туйса илөкөнө Хусөйи Фөйзханов (1863 сул) пулнә. Каярахпа сак ытәва Н. И. Ашмарин профессор хәйһөн «Болгары и чувашы» кёнекинчө таран та төлпөн сүтатса панә, чавашөсем этнос өнчөн пәлхарөсенчөн юһнә халәх пулнинне паләртнә. Чул паләксөм сиччө сәмахөсөн чаваш сәмахөсөне сывәх пулнинне Н. Ф. Катанов профессор та хәйһөн «Чувашские слова в болгарских и татарских памятниках» (1920 сул) ёсөсөне кәртәртнә. Сак шухәш сулсерен вәй илсө пынә пулин те, юлашки вәхәтра хәшпёр тёрпечөсөсем халххи тутар чөлхи кәна пәлхар чөлхин тәхәмө пулать, темө пәхәсө.

Паллә ёнтө, Атәл тутарөсөм, төпрөн илсен, пәлхарөсенчөн юһнә халәх, анчач вөсөм ёмөрсөсөнчө кып-

чакөсөмпе (куманөсөмпе) хутшәһса кайнә та вёсен чөлхине йыһәннә.

Ази сөсөнхирөсөнчөн килнө монгол-тутарөсем чән малтан (1223—1224 с.с.) кыпчак-половөсөсөне сәлса сөмөрнө, анчач вёсөне пурне те тыткәна илсө ө вөлерсө пөтермөш. Вёсен чылай пайө Атәлла Шуратәл сиччө Пәлхар патшаләхне тарса пынә. Монгол-тутарөсем XIV ёмөрсөн иккөмөш сурринчө пәлхарөсен Сувар, Семөтер, Пәлхар тата ытти хулисөне төпө-йөрөпе аркатса тәкпә хысәһн та, кыпчак-половөсөсем кунта йыһлә пулнә. Сак халәх хушшинчө монгол-тутарөсем те майөпен хутшәһса-ирөслөсө кайнә. Историччө куи йыһши төслөхөсөм пайтах.

Ытән Орда вәйсәрланса пынә тапхәрта та Атәлси Пәлхар патшаләхне монгол-тутар ханөсем темисө хут килө-килө тустарнә. Сак вәхәтра пәлхар хулисөсөнчө мусульман культури аталанать, унта кыпчак чөлхиллө йәхөсөм йыһларах пурәнма тытәһсө. Пәлхарти төрөк халәхөсөм X—XI ёмөрсөнчөх, монгол-тутарөсем тапәниччөнчөх, ислам төнне куспа тытәннә. Кун сиччөн эфир Ибн-Фадлан сыраса хәваринчөн аван пөлетпөр. Мусульман культури XIV ёмөр вөсөсчөнчө пулса тата анләрах саралма тытәннә.

Юлашки хут Атәлси Пәлхара 1395 султа Уксах Тимур (Тамсрлан) килсө аркатнә, савән хысәһн вара Пәлхар патшаләхө ураланайман, пачах юхәнса кайнә. Сак вәхәтран пулса Пәлхар сөрсөсөм Атәлән икө енёпөх пушанса юһнә. Унта пурәнәкән халәх, хүтлөх шыраса, сурөсөрлө, вәрмансөне тарса кайнә.

Атәлла Урал хушшинчө пурәнәкән халххи тутар этносөн чи пысәк пайө, паллах ёнтө, монгол-тутарөсем мар, кыпчак-половөсөсөм пулса тәрәсө. Кәна историччө документөсөнчөн курма пулать. Халххи тутар этносөн пысәк пайне Атәлла Шуратәл тәрәхөнчө пурәннә пәлхарөсем те кёрөсө, анчач вөсөм хәйсөн чөлхине маннә та XV ёмөртөнне пачах тутар-кыпчакланса кайнә. Мөһшөһ тесөн 224 сул хушши пынә монгол-тутар пусмәрләхө кыпчак-тутар чөлхине пус пулма май панә. Тутар (кыпчак) чөлхине йыһәнман пәлхар чөлхи майөпен халххи чаваш чөлхине куһнә, тутарланман пәлхарөсем шәпах халххи чавашөсен мән аслашсө-асламәшөсөм пулассө те.

Чавашөсен авалхи несөл-тәхәмөсөм те араб сыра-вөсөсөмпе уса курнә. Сәкна эфир XIII—XIV ёмөрсөнчө вилтәпирисөм сине лартса хәварнә пәлхар паләксөсөнчөн куратпәр. Ислам төнне көнө чавашөсем (ту өнчө, Хусан хысөсчө пурәнәкән чавашөсем) XV ёмөртөн пулса тутара тухма тытәннә, майөпен чаваш чөлхине маннә. Чавашөсем тутарланас юхәм XX ёмөр пусланиччөнчө пынә. Кун пирки Н. И. Ашмарин профессор хәй вәхәтөнчө ёнөтерүллөн сыраса хәварнә. Каярахпа төнчөне паллә ученәй С. Е. Малов тюрколог та чавашөсен пөр пайө ислам төнне йыһәнса тутарланни, тепөр пайө пәлхар чөлхине улраса хәваринчөнчөн сырать.

М. Р. Федотов профессор асына монография перемеш пайенчех вулакана палла ориенталистсен (востокведсен) Г. Рамстедт, Н. Н. Поппе, Л. Н. Гумилев тата ыттынсен шухашсемпе паллаштарать. Акә, сәмахран, Г. Рамстедт, Тухәрни чылай чөлхесене төпчәне май, сапла сырар: «Халыкы чавашсем этнос төлешәнчә те, чөлхе төлешәнчә те Камәпа Яик (Урал) тәрәхәнчә пурәнакан пәлхарсенчә пулса кайна. Сапла сирәпләтсе калама чаваш чөлхичә сыхланса юлнә чылай авалхи уйрамләхсем май парассә, сав шутра чаваш чөлхичә Р тата Л хупә сасәсем төрәк чөлхисенчә З тата Ш сасәсене түр килни. Төсләхрәч, чав. уяр-тут. аяз, чав. пәр-тут. боз, чав. әпир, әпәр-тут. без; чав. алак-тут. ишек; чав. хәл-тут. кыш; чав. чул-тут. таш, чав. сәмәл-тут. йомыш т. ыт. те.

Төрәк сәмахәсен вәсәнчә З тата Ш сасәсем чаваш чөлхичә Р тата Л сасәсене түр килниче үчәнәйсәм төрләрен әнлантарма пәхәссә. Перисем З тата Ш сасәсенчә Р тата Л сасәсем, теприсем Р тата Л сасәсенчә З тата Ш сасәсем пулса кайна, теңсә. Тавлашу кунта хәш кушам маларах пулни пирки пырат. Чаваш сәмахәсен вәсәнчә Р сасә ытти төрәк чөлхисенчә З сасә түрре килниче төпчәвсәсем РОТАЦИЗМ (грек алфавитәнчә «рота» саспалли ятән-

лартса хаварни паләрар, вәсенчә шәпах пәлхар-чаваш чөлхичә йерәсем пур. Ротацизмпа ламбданам йерә Алтай чөлхисен тапхәрәнчәнех пыниче М. Р. Федотов чылай фактсемпе сирәпләтә. Сак йер чаваш чөлхичә кәна мар, монгол тата маньчжур чөлхисенчә те үсән куранар. Апла пулсан, ротацизмпа ламбданам сәм авалах чавашпа монгол чөлхисем тачә сыхәнү тытнинчә, вәсем ытти төрәк чөлхисенчә чылай уйралса тәнинчә кәтартассә. Сакә шәпах өнтә темисә пин сул каялла чаваш чөлхичә хәйән уйрам паллисә, вәл ытти төрәк чөлхисенчә ватарах чөлхе пулнинчә кәтарта парар. Пирән тәван чөлхе сәм авалхи төрәк чөлхичә Р, Л сасәсене нимән улаштармасәр сыхласа хаварна.

Монография иккәмеш пайәнчә М. Р. Федотов профессор чаваш чөлхичә морфологи категориесене истори төлешәнчә тишкерсе тухар. Ят категориесә улшәнәнчә ытти төрәк, монгол, тунгус-маньчжур тата финн-угор чөлхисемпе таялаштарса төпчәни кәнеке пахаләхне сүллә шая сәклет.

Палла өнтә, халыкы чөлхе формисемпе конструкциесә аталану шәйәпә туртәмне паләртма авалхи тапхәрти тата ытти хурантәшлә төрәк чөлхисенчә формисемпе, конструкциесемпе таялаштарса пәхин кирлә. Сакна шута илсен, асына кәнекен хакә татах

(-пеле), -палан (-пелен) аффикс хушәнниче пулар. Чавашла ачапа, ачалала, ачалалан тема те, сярма та пулар. Вәсем пәр-пәринчә стили шәйәпә сәс уйралса тәрассә. Пәрләх падежә аффиксә хәй вәхәтәнчә уйрам пәлтерәшлә хысәмаха пулна, анчәх вәл хысәмаха сән-сәпатне сыхатнә та аффикс шутне кәнә, сингармонизм законне пәхәннә. Тулли формәллә -палан (-пелен) аффикс авалхи тата халыкы төрәк чөлхисенчә пәрләхә пәлтерекен бирлә, билән хысәмаха түрре килет. Савна май ытти төрәк чөлхисенчә пәрләхә падежә сүк, пәрләхә пәлтерме асына хысәмахемпе усә курассә.

Сәнә төпчәв әсәсенчә пирән чөлхерә сүкләх тата пирке (сәлтав-тәлләв) падежәсем пурриче паләртассә. Ытти төрәк чөлхисенчә кун пек падежәсем сүк. Сүкләх падежә аффиксә -сәр (-сәр) ытти төрәк чөлхисенчә сәмах тәвакан аффикс шучәпә кәна сүрет. Алтай, тува, хакас, шор, якут чөлхисенчә вара сак аффикс сүк пирки ун вярәннә суок, дьок, чок (чавашла «сүк») сәмах лартассә, урәхла каласан, синтаксис мөләпә усә курассә: якут. билете суок (чавашла билетсәр), алт. түби дьок (чавашла төпсәр) т. ыт. те. М. Р. Федотов сирәпләтнә тәрәх, чаваш чөлхичә сүкләх падеж аффиксә күршәри финн-угор чөлхисенчә авалах, пәлхарсен вәхәтәнчә, кәрсә юл-

К у н с у л ь

Ю. ЕФИМОВ,

филологи наукисен кандидачә

чә) термиппа, Л сасә Ш сасә түрре килниче ЛАМБДАИЗМ (грек алфавитәнчә «лямбда» саспалли ятәнчә) терминпа паләртма йышәннә. Ротацизм та, ламбданам та тахән авалхи сасәсен улшәнәнчә, мәншән төсен вәсәнчә әпир чаваш чөлхичә кәна мар, монгол, маньчжур чөлхисенчә те курантәр. Акә, хәшпәр төсләхсем: чав. пәру-монг. бару-бурят. буру — авалхи төрәк. бузаг; чав. йекәр-монг. екер-калмак. икр — авалхи төрәк. екиз; чав. вәкәр-монг. үкер-бурят. укәр-тунгус. үкүр — авалхи төрәк. огуз; чаваш. чул-монг. чулуу-бурят, чулуи-калмак. чулуи — авалхи төрәк. таш тата ытти те.

Ротацизм текән пуләма тата төпчә чөлхерә, венгр чөлхичә, кулма пулар. Авалхи пәлхар-чаваш сәмахәсем венгр чөлхичә IX өмәрчәчә кәрсә юлнә, мәншән төсен венгрсем IX өмәртә Дунай шывә урлә кәсә, халә пурәнакан сәршыва йышәннә хысән төрәк чөлхилә пәлхар-чавашсемпе тек хутшәнман. Хәшпәр төсләхсене сәнаса пәхәннә: чав. вәкәр-монг. үкер>венгр. окор — авалхи төрәк, огуз; чав. йекәр (-монг. екер)>венгр. икер — авалхи төрәк, екиз; чав. хуран (-монг гарум)>венгр. хараг «бубен» — төрәк. казан тата ытти те.

Венгр чөлхичә кәнә монгол сәнлә сәмахсен фонетика сән-сәпатә чаваш сәмахәсене сывәх тәнинчә нимән иккәләнмәллә те сүк. Мәнлә майна монгол сәмахәсем венгр чөлхичә пырса кәме пуларнә-ха? Чылай төпчәвсә сярнә тәрәх, монголсемпе венгрсем пәрпәринчә түрә сыхәнү тытман, анчәх та венгр чөлхичә монгол сәмахәсем чаваш сәнлә төрәк чөлхи урлә кәрсә юлнә. Савән пек чөлхе хунн чөлхе кәна пулма пуларнә (хунн чөлхи пәлхар тата чаваш чөлхичә пәр ушкәна кәрет).

М. Р. Федотов профессор шучәпә, хунисемпе монгол аравәсем хушшинчә пирән эра пусланичәнех күршәллә сыхәнүсем пулна, сав чөлхесенчә сәмах парупләвә те пулма пуларнә, анчәх та венгр чөлхичә кәнә монгол сәмахәсене авалхи чаваш сәмахәсенчә нимпә те уйрәса илме кәрсә, мәншән төсен монголпа чаваш чөлхичә иккәшин те пәр палла пур, ку вәл — ротацизм.

Ротацизм паллисә XIII—XIV өмәрсәпчә Атәл пәлхарәсен вилтәпирә паләкәсем сәнчә юлнә сәмахәсенчә те аван куранассә. Темисә сәр сул хушши төрлә мәсарсем сәнчә вяртнә чул паләкәсем вәхәт иртнә май пәсәлма та әлкәрнә, анчәх та чылай чул паләкә сәнчә ротацизм сыхланса юлнә. Төсләхшәч сав паләкәсем сәнчә хәшпәр пәлхар сәмахәсене халыкы чаваш тата тузар чөлхичә сәмахәсемпе таялаштарса пәхар: пәлх. хир>чав. хәр-тут. кыз; пәлх. сир>чав. сакәр-тут. сигез; пәлх. тхр>чав. тәхәр-тут. тугыз тата ытти те.

Курантәр өнтә, сүләрәх асына өмәрсенчә сыхланса юлнә паләкәсене халыкы чавашсен мән аслашшәсем

үсет. Мән чухлә паха шухәш, сирәп те өнәптәремлә кәтарта пани кунта! Чылай вәхәт өнтә төпчәвсәсем чаваш чөлхичә -сам (-сем) нумайлә хисәп аффиксә пирки татәклә сәмах калаймарәс. Пур төрәк чөлхисенчә те (чаваш чөлхисәр пуснә) япала ячәсен нумайләхис -лар (-лер) аффикс кәтартар. Ку аффикс япала ячәсем сүмне кәна мар, глаголсем сүмне те хутшәннә: чав. ут-сем~тут. ат-лар; чав. иле(-с)сә~тут. ала-лар.

Г. Рамстедт, М. Ряснен сярнә тәрәх, чавашла -сем аффикс ытти төрәк чөлхисенчә төл пулакан сәйиң, «всәкий, каждый» пәлтерәшлә хысәмахран пулса кайна. Анчәх та ку хысәмаха чаваш чөлхичә -серен сәмаха түрре килет: тут. кун сәйиң~чав. кунсерен, тут. ел сәйиң~чав. сүлсерен т. ыт. те. М. Р. Федотов шучәпә, чаваш чөлхичә нумайлә хисәп аффиксә ытти төрәк чөлхисенчә сан «число, счет» сәмахпа пәр тәван. Ку сәмах пуләвнә вәл сапла әнлантарар: са- чавашла су- «считат» тымар сүмнә япала ячә тәвакан -и/м аффикс хушәннә. Авалхи төрәклә сан «число, количество, счет» пәлтерәшлә пулса, чавашла вара вәл сам>сом>сум «число, счет». Тури диалектра аплән сарәллә -сам аффикс марн чөлхичә кәнә те -шам пулса кайна. Венгр чөлхичә «число, счет» пәлтерәшлә SZAT сәмах та, чаваш чөлхичә IX өмәрчәчә кәнсәкер, сакна сирәпләтә. Халыкы литература чөлхичә сак аффиксә сәсәсә вәриәнчә сәс сирәпләннә.

Ят сәмахсен вәсләнәнчә (падеж категориенә) истори төлешәнчә пәхәсә тухнә май, М. Р. Федотов профессор пирән чөлхерә чәнү падежән хәшпәр формисем сыхланса юлнә паләртат. Халыкы төрәк чөлхисенчә чәнү сәмахәсене уйрам падеж шутнә кәртмәссә. Пур төрәк чөлхисенчә те, сахал пулсан та, чәнү формисем пур, вәсем тымар сәмах сүмнә -и, -й, -ай(-ей) аффикс хушәнниче пуларәс. Төсләхсем: чав. аппай, киңемей, кукамай, кукасей, мучей, аки, ачи, пичи, кокки, ани, ати тата ытти те; ытти төрәк чөлхисенчә: атай, аней, агай, авай, бабай, тата ытти те. Чәнү аффиксә, төпчәвсә шучәпә, междоимтирен пулса кайна: аппа+әй!>аппай, баба+әй!>бабай.

Чәнү формисем хәшпәр финн-угор чөлхисенчә те пур. Сәмахран, марн, ирәс, удмурт чөлхисенчә: мар. авай «мама», ачай «папа», ирәс ялгай «товарищ», удм. бабай «дедушка» тата ытти те.

Ытти падеж формәнчәсене (аффиксәсене) истори төлешәнчә тишкернә май, монография авторә сәнә падежәсем сәнчә те асынасәр иртмәст. Акә, төсләхрәч, ытти төрәк чөлхисенчә пәрләхә падежә сүк, анчәх пәрләхә пәлтерәшкәп аффикс пулса кәйма әлкәрәйем бирлә, билән, билә хысәмахемпе усә курассә: уйгур. киши бирлә «сынпа», тут. иртә белән «ирпелен» тата ытти те.

Чаваш чөлхичә пәрләхә падежә -па(-пе), -пала

пә.

Пирке падежән -шән (-шән) аффиксә кәнеке авторә ытти төрәк чөлхисенчә үчүн, ичин, ичүн, үшүн, учун (для, ради, из-за) хысәмахсен пәлтерәшәнчә, формине сывәхлатат.

«Палла ячәсем», «Местоименисем» пайсәнчә М. Р. Федотов профессор асына пуплвә пайсәнчә аталану йөрнә ытти төрәк чөлхисенчә илсә кәтарнә төсләхәсемпе таплаттарса үсә парар. Кунта вуласа пәлмәлли, шухәшласа пәхмәлли пайтах. Акә, сәмахран, автор чаваш чөлхичә харпәр, харкам палла местоименисен тухәшләхә чакса пыниче вярәс чөлхичә кәнә кашни местоимени вәй илсә пыниче сыхәнтарар. Таврапу=сәпат местоимениесә авалхи төрәк чөлхичә төл пулакан ха — тымар сүмнә камәнләх категори аффиксәсем хушәсә пулниче паләртат: ха+м (1 сәпат), ха+у~хәв~ху (2 сәпат), ха+ә~хәй~хәй (3 сәпат).

Ытти төрәк чөлхисенчә чаваш чөлхичә хисәп термин вярәннә сан «имя числительное» терминпа усә курассә, вәл чав. сом, сум сәмаха түрре килет. Алтай ушкәнчә кәрекен чөлхесенчә хисәп ячәсем пәр пек мар. Сакна кәнеке авторә шут хисәп ячәсен этимологиенә сярса кәтарнә май аван сирәпләтсе парар. Наречисен йышә үссә пынин сәлтавәсәнчә, вәсем пуринчә ытла местоименисемпе япала ячәсен падеж формисенчә пулса кайниче автор өнәпәртәллә сярса панә.

Анчәх пәшәрханмәлли те тупәнчә: сакнашкал паха сәсә ничәтлсә кәларнә чухнә Чаваш кәнсәкә издательствә айәпәпә йәнәшәсем кайна. Монография ятарлә редакторә пулманчә палла төпчәвсәсем хушамачәсене төрәс мар сярасси патне илсә ситәрнә, сәмахран: Х. Фәйзаханов вярәннә Х. Фәйзахов (11, 99 с.), О. Прицак вярәннә О. Прицак (11, 51 с.) тата ытти те. Йеркәсем ылмашәнса кайниче те (112 с.) кәнеке издательствинчә әсләкәсем асархаса юлайман.

Юлашкынчә сакна калар, М. Р. Федотов профессор чаваш чөлхичә историнчә төпчә төлешпә юлашки 10—15 сүл хушшинчә уйрәмах әпәслә әсләрә, пысәк әссем сярса кәларчә: «Тюркологи пусламәшә», «Төрәк чөлхисен таплаттарулла морфология», «Чаваш чөлхичә финн-угор чөлхисем хушшинчә историлә сыхәнү» т. ыт. те. Пултарулла ученәй Европа чөлхисенчә пәлнине пәрләх, төрәк, финн-угор чөлхисенчә аван пәлет. Сакә шәпах аңа аңла тишкерүсем, наука пәлвәсәсем сәнчә никәсләннә пәтәмләгүсем тумә май парар. Сывәх вәхәтрах уяң тин сәс пәхәсә тухнә монография юлашки III пайә ничәтлсә тухмәлла. Унта чаваш чөлхичә ят сәмахәсем пуләвнә алтай чөлхисенчә шәйәпә пәхәсә тухнә. Ку әсрә те пәлмәлли, интересли пайтах. Аңәслә сәнәләнчәсәмпе төпчәвсәсәнчә пултарулла ученәй чун-чәререн тав тәвас килет.